

З Історії економічного життя в Україні

Т. А. НІКОЛАЮК (Луганськ)

Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929—1933 рр.

Роль позаекономічних стимулів мотивації праці робітників України в період модернізації промисловості поки що недостатньо досліджена в історичній науці. Щоправда, в деяких монографіях, присвячених ідеологічній діяльності КПРС, досить ґрунтовно висвітлена тема морального заохочення трудящих за успіхи в роботі, яке використовувала комуністична партія в 1929—1933 рр. Існує також низка досліджень про каральну політику, яку застосовувала тоталітарна система при здійсненні політики так званого «комуністичного штурму». Однак автори праць не дають відповіді на питання: як ідеологічні та каральні заходи, а також моральне стимулювання робітників впливали на підвищення продуктивності їх праці, чи замінили ці позаекономічні заходи в період нарощування темпів розвитку промисловості матеріальну винагороду за працю.

Започаткована 1929 р. прискорена модернізація країни, за образним висловом письменника А. Платонова, була розрахована ВКП(б) «на максимально героїчну людину», яка «створює споруду соціалізму в убогій країні, здобуваючи первинну речовину для нього з свого тіла»¹. Тому замість економічного стимулювання виробничої діяльності керівники СРСР для активізації праці робітників застосовували тоді позаекономічні стимули: ідеологічну обробку свідомості трудящих та моральне заохочення. Для посилення дієвості цих заходів вони вживали ще один — каральний щодо людей, які, на їх думку, погано піддавалися ідеологічній обробці.

Першим звернув увагу радянського керівництва на необхідність піддати робітників ідеологічному впливу «флагман пролетарської літератури» М. Горький, який у липні 1928 р. виступив у «Правде» та «Известиях» зі статтею «Про наші досягнення», де наголошував, що для того, щоб змусити людей працювати без матеріального заохочення, треба поставити перед ними чітку, натхненну мету, навіть нереальну².

Партія з цієї поради зробила важливий висновок: якщо вона не посилить ідейний вплив на трудящих, штучно не створить у країні атмосферу героїчного прориву в майбутнє, то не зможе змусити робітників інтенсивніше працювати за відсутності матеріальних благ. Тому, зазначалося в тогочасних партійних документах, «в період розгорнутого наступу соціалізму на всьому фронті» керівництво СРСР на чолі зі Й. В. Сталіним почало проводити небачену за масштабами активну ідеологічну обробку свідомості радянських людей, висунувши соціалістичну перспективу як головний стимул до праці.

Програма ідеологічного обдурювання українських робітників була чітко викладена М. Скрипником на XI з'їзді КП(б)У в червні 1930 р. Він, зокрема, підкреслив, що «перед нами стоять зараз великі завдання на терені теоретичного комуністичного виховання широких лав пролетарського класу, йдуть, підходять до участі у виробничій діяльності на заводи і фабрики нові загони пролетарського класу. Над ними треба працювати. Треба обробити їх»³.

Щоб «виховати нову людину» та змусити її працювати без матеріального заохочення, тобто, як тоді писали, «свідомо ставитися до праці», керівництво ВКП(б) та КП(б)У перш за все почало різко виступати проти релігії, несумісної з догмами марксизму-ленінізму.

У боротьбі з церквою партійні ідеологи широко застосовували з 1929 р. оголошення релігійних свят робочими днями. Так, за рішенням політбюро ЦК КП(б)У 6 травня 1929 р., другий день Великодня, було оголошено в Україні робочим днем, а робітникам гірничої промисловості, що працювали під час цього релігійного свята, заплатили в подвійному розмірі ⁴.

Широко практикувала партія перенесення дати одержання зарплати з передсвяткових днів на післясвяткові, позбавляючи, таким чином, робітників грошей для святкування релігійних торжеств. Наприклад, Луганський окружком партії у червні 1929 р., щоб змусити робітників працювати в дні святкування «Вознесіння» та «Трійці», порушив укладену з шахтарями округу колективну угоду й наказав не виплачувати їм зарплату в дні, що передували релігійним святам ⁵. Скасовані церковні свята комуністичні ідеологи замінювали новими, «революційними» і використовували їх для здійснення ідеологічного впливу на свідомість робітників та морального стимулювання їх малооплачуваної праці.

В дні святкування радянських торжеств тоталітарна держава організовувала демонстрації трудящих, а місцеві партійні та комсомольські органи забезпечували їх оркестрами, агітбригадами, а також гаслами та плакатами, що, як правило, закликали робітників до «боротьби за зниження собівартості та до підвищення продуктивності праці» ⁶. Брати участь у цих демонстраціях мали всі трудящі, особливо передовики виробництва. За відмову прийти на демонстрацію їх суворо карали. Напередодні та під час радянських свят обов'язково влаштовувалися збори, на яких присутнім всіляко доводили необхідність гарно працювати, не вимагаючи від держави за це матеріальних благ.

Однак святкових днів не вистачало для ідеологічної обробки свідомості трудящих, тому партійні органи стали скликати різні з'їзди і зльоти ударників, метою яких було переконати робітників у необхідності краще працювати. Наприклад, у 1933 р. відбулася Вседонецька конференція ударників — шахтарів, на якій спеціально підготовлені гірники закликали її делегатів працювати з ентузіазмом і безкоштовно. Так, М.Ізотов, який виступив на ній, засудив «тих типів, які приходять на шахту і одразу запитують про спецодяг, квартиру та підйомні гроші» ⁷, хоча сам незадовго до того отримав квартиру, змусивши шахтну адміністрацію виселити з неї 4 холостяків ⁸.

Для здійснення ідеологічної обробки трудящих була створена спеціальна «ідеологічна армія» КП(б)У з числа пропагандистів і агітаторів. Керував їх діяльністю з початку 1930 р. Відділ агітації та масових кампаній при ЦК ВКП(б), що складався з 4 секторів ⁹. Цей «ідеологічний штаб» здійснював могутній вплив на свідомість трудящих через «рядових ідеологічного фронту» — пропагандистів. Останнім партійне керівництво створило чудові матеріальні умови життя: пропагандистів, які працювали з трудящими, заборонялося переводити на інші роботи, давати їм додаткові партійні навантаження. Луганський міськком партії, наприклад, у жовтні 1933 р. включив робітничих пропагандистів до своєї номенклатури та дозволив їм не працювати 3 дні в місяць із збереженням за ними середньої зарплати, щоб мати змогу готуватися до семінарів ¹⁰.

Партія мала також штатних пропагандистів, яким забезпечила матеріально-побутові умови не нижче рівня життя кваліфікованого робітника провідної професії. Зокрема, штатним пропагандистам Харківського об-

кому партії в листопаді 1933 р. встановили високу на той час зарплату - 225 крб. на місяць ¹¹.

Одним з основних засобів, який тоталітарна держава використовувала для стимуляції праці робітників у 1929—1933 рр., була періодична преса. Не випадково партія постійно збільшувала кількість друкованих видань. Протягом 1929—1932 рр. загальний тираж газет СРСР зріс у 4 рази, одна газета припадала на 5 чол., тобто в середньому на родину ¹². При цьому ВКП(б) уважно стежила за їх розповсюдженням серед робітників, організовувала спеціальні передплатні кампанії. Для кожної області, району, промислового підприємства УСРР центральні партійні органи встановлювали контрольні цифри, які мали бути обов'язково досягнуті.

Як правило, необхідної кількості передплатників партійні ідеологи на місцях добивалися, відверто порушуючи принцип добровільності. Так, на Харківському турбозаводі у вересні 1933 р. вартість передплати вираховували із зарплати робітників без їх дозволу ¹³, а в Луганському районі того ж року на підприємства були послані так звані «пресорганізатори», які шляхом залякування змушували робітників передплачувати газети ¹⁴.

Незважаючи на значну кількість центральних, обласних і районних газет, партійне керівництво вважало її недостатньою. Щоб посилити ідеологічний вплив на українських робітників, ЦК КП(б)У прийняв 20 серпня 1929 р. постанову «Про друковані заводські газети», якою дозволив парткомітетам українських промислових підприємств видавати на кожному заводі власну газету. Звичайно, основними завданнями цих газет стали «класово-політичне виховання трудящих і пропаганда боротьби з пережитками минулого» ¹⁵.

Розвиваючи фабрично-заводську пресу, партія створила інститут робітничих кореспондентів, які, не будучи професійними літераторами, ставали своєрідними ідеологічними агентами ВКП(б) на виробництві. За наказами партійних ідеологів вони в газетних статтях пропагували «нове соціалістичне відношення до праці», мобілізували робітників на «героїчні трудові подвиги» та шляхом показу кращого досвіду прославляли малооплачувану працю.

Діяльність робкорів за рішенням ЦК ВКП(б) з 1931 р. була під постійним контролем місцевих партійних організацій, при яких створено спеціальні комісії для керівництва низовою пресою ¹⁶. Доноси робкорів про погану працю трудящих партійні ідеологи називали «самокритикою» і всіляко їх підтримували. Навіть Й. Сталін дав вказівку не вимагати від робкорів стопроцентного правдивого висвітлення подій. «Коли крихта правди хоч буде, — зазначав він, — нехай пише, розкриває, якщо він стоїть на ґрунті... партійної лінії... Таку самокритику ми повинні поширювати» ¹⁷.

Іноді мали місце випадки, коли кореспонденти виходили з-під партійного контролю, і друкувалося те, що компартія бажала приховати від трудящих, їх було небагато, але коли все ж вони траплялися, партійні ідеологи завжди звільняли таких «неслухняних» редакторів. Так, 1931 р. у газеті «Харківський Пролетар» № 193 було надруковано нарис про Харківський тракторний завод, в якому автор правдиво розповів читачам про випуск ливарним цехом ХТЗ стопроцентного браку. За рішенням ЦК КП(б)У редактора цієї газети одразу звільнили з роботи, а керівникам інших українських видань було наказано всі матеріали про ХТЗ друкувати лише «після обов'язкового перегляду відповідального редактора» та «встановити постійний нагляд за всіма матеріалами про ХТЗ, які друкуються, від кого б вони не надходили» ¹⁸.

Щоб подібних «проколів» було менше і газети та журнали перетворилися на «ручні» ідеологічні органи, партійне керівництво України прирів-

няло редакторів найбільших фабрично-заводських та політвідільних видань, а також керівників масових відділів редакцій за зарплатою та житловими умовами до відповідальних працівників, тобто їм надали багато пільг. Наприклад, у грудні 1932 р. Одеський обком прикріпив головних редакторів газет 10 великих підприємств міста до закритого розподільника міськради¹⁹, а Харківський обком у квітні 1933 р. дозволив секретарям та зав. масовими відділами редакцій користуватися послугами закритої їдальні, в якій була встановлена дуже низька вартість обідів²⁰.

Ідеологічне стимулювання праці тоталітарна держава не припиняла ні на хвилину: для цього використовувалися перерви на сніданок та обід, години відпочинку робітників у червоних кутках, відвідування ними клубів та кінотеатрів. Так, у листопаді 1932 р. «з метою повного охоплення робітників 2-ї та 3-ї змін політднем» за рішенням Харківського обкому партії він проводився агітаторами за 2—3 години до початку роботи нічних змін. Це змусило харківських трудящих витрачати на ідеологічну обробку власний час²¹.

Агітація не припинялася навіть вдома. Вперше пропагандистську діяльність у гуртожитках провела у 1933 р. Горлівська партійна організація, про що, як про велике досягнення, було повідомлено в газеті «Соціалістичний Донбас» в грудні того ж року. Пізніше всі місцеві парткомітети вважали обов'язковим проведення індивідуальної агітації на дому²², що позбавляло робітників можливості не піддаватися ідеологічній обробці навіть після роботи.

Важливим засобом стимулювання праці трудящих за умов здійснення модернізації країни стала для ВКП(б) та КП(б)У художня література. Партія вказувала українським літераторам на необхідність відображати в художніх творах «героїку соціалістичного будівництва», самовідданість та ентузіазм робітників і таким чином виховувати «нових людей». Завдання писати такі твори, які б показували життя робітників, їх ударну працю і «зростання активності лав трудящих у соціалістичному змаганні», було поставлено перед письменниками у виступах вищих партійних і комсомольських працівників на І Всесоюзному з'їзді ударних бригад у грудні 1929 р. Член ЦК ВЛКСМ П. П. Сегал зазначав, що «іншого шляху у них (письменників) і бути не може в нашій країні... Ми повинні сказати всім письменникам, поетам, які проживають у нашій державі, що нині єдиним правильним для них шляхом є шлях на заводи»²³.

Однак, поки існували різні літературні організації, письменники мали можливість писати не тільки про те, що вимагали від них партійні керівники. Проте в 1932 р. партія здійснила масштабний наступ на радянських літераторів: постановою від 23 квітня «Про перебудову літературно-художніх організацій»²⁴ вона заборонила існування діючих до того часу літературних гуртків і для запровадження тотального контролю над творчістю літераторів об'єднала всіх письменників в одну спілку. З її допомогою тоталітарна держава придушувала в зародку будь-яке відхилення від регламентованої лінії поведінки.

Важливим засобом стимулювання праці радянських трудівників протягом досліджуваного періоду стали театр і кіно. Адже вони були доступними і зручними для ідеологічної обробки широких кіл робітників, зокрема неписьменних, на яких впливати через літературу та пресу було неможливо. За репертуарами театрів і змістом кінофільмів партія стежила дуже пильно, вимагаючи від режисерів-постановників, драматургів, авторів сценаріїв насамперед прославляти нелегку героїчну працю та виховувати у робітників прагнення підвищувати її продуктивність. Заради ідеологічної чистоти партійні цензори йшли навіть на зняття готових до перегляду вистав.

Згодом партійні цензори стали друкувати для театрів списки дозволених п'єс. Театри мали ставити тільки художні твори революційно-пролетарської тематики, що прославляли соціалістичну дійсність і надихали трудящих на «героїчну працю»²⁵.

Як вже зазначалося, свідомість неписьменних робітників партія «обробляла» за допомогою кіномистецтва. В заводських та шахтних клубах обов'язково встановлювалися кіноустановки, яких тільки в Донбасі у 1932 р. було 387²⁶. Керівники КП(б)У не шкодували кошти для створення ідеологічно витриманих фільмів — як художніх, так і документальних, бо знали, що зроблений талановитим майстром фільм справляє глибокий психологічний вплив на людину. Тому герої кінофільмів чітко поділялися на «хороших» та «поганих». «Хороші» герої «входили» в життя радянського суспільства як його повноправні члени, їхній приклад наслідували, на них рівнялися. Глядачі вірили в існування реальних прототипів кожного образу, що їм сподобався. В зв'язку з цим сценарії кінофільмів ретельно контролювали партійні цензори.

Згідно з квітневою 1932 р. постановою ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» була ліквідована асоціація працівників революційної кінематографії (АПРК)²⁷, після чого виробництво фільмів було поставлено під жорсткий партійний контроль. Партія вимагала від кінематографістів підвищення ідейно-художнього рівня фільмів, що включало пропаганду героїчної малооплачуваної праці та виховання «нової людини». За змістом фільмів слідували призначені ЦК ВКП(б) рецензенти кіносценаріїв, їх попередня цензура доручалася кінокомісії Оргбюро ЦК ВКП(б). Тільки з липня по листопад 1933 р. вона розглянула 28 сценаріїв, з яких 12 заборонила внаслідок їх слабого ідеологічного впливу в потрібному для партії руслі²⁸.

Запровадивши сувору цензуру, партія добилася, що образ позитивного героя — особистості непохитної, що відзначалася войовничою більшовицькою ідейністю і працювала з ентузіазмом на будовах п'ятирічок, став найбільш характерним для творів літератури та мистецтва.

У досліджуваній період радіомовлення стало для ВКП(б) найнадійнішим засобом стимулювання праці робітників, бо через радіотрансляційні точки можна було проводити пропагандистську роботу серед великої кількості людей. Ось чому партія приділяла велику увагу розвитку радіомовлення: тільки з 1930 р. до кінця 1932 р. радіотрансляційна мережа в СРСР зросла в 2,3 рази²⁹. З 1 січня 1929 р. чотири рази на день транслювалися випуски новин, а з квітня 1930 р. на радіостанції ВЦРПС готувалася щоденна передача «Година ударника», присвячена кращій організації праці та необхідності її інтенсифікації. Постановою Раднаркому СРСР від 31 січня 1932 р. було утворено Всесоюзний комітет по радіофікації та радіомовленню при РНК СРСР³⁰ — головний центр по підготовці передач, спрямованих на активізацію виробничої діяльності трудящих.

Зміст радіопередач, а також їх редактори затверджувалися культпропвідділами міських та районних партійних комітетів³¹. Можна уявити, яку дозовану інформацію, вигідну партії, одержували слухачі з таких передач: вони прославляли головним чином ударну малооплачувану працю як найвищий ідеал, до якого мали прагнути всі трудящі України.

Партійні цензори дуже ретельно контролювали спілкування українських робітників з іноземними трудящими. Партійні керівники побоювалися, що іноземці, порівнюючи умови життя в Радянському Союзі та державах «загниваючого» капіталізму, розкриють трудящим України очі на ті убогі умови, в яких партія змушувала їх ударно працювати.

Іноземні робітники з'явилися в СРСР та Україні 1930 р., коли, відчуваючи гостру потребу в кваліфікованих кадрах, XVI з'їзд ВКП(б) прийняв

рішення про запрошення в країну іноземців та використання їх досвіду і знань на радянських підприємствах³². До середини 1931 р. на підприємствах і будовах СРСР працювали 10,3 тис. (разом з членами родин) іноземних фахівців та робітників, а в другому кварталі 1932 р. — вже 42,2 тис. чол.³³

Безробітних іноземців вербували спеціальні особи, які розповідали їм про нібито великі заробітки та дешевизну життя в Радянському Союзі. Робітники, які повірили обіцянкам вербувальників, невдовзі після прибуття до «першої в світі соціалістичної держави робітників та селян» і ознайомлення з жахливими умовами праці радянських людей, часто закликали останніх до влаштування страйку. Так, 17 липня 1930 р. на шахти Донбасу прибула група німецьких гірників. Дізнавшись про жахливі умови праці українських колег, вони повідомили останніх, що за такої незадовільної організації виробництва, як в Україні, вони в Німеччині давно б застрайкували³⁴.

Однак тоталітарний режим більше побоювався, що іноземці розповідатимуть світовій громадськості про те, як комуністична партія Радянського Союзу експлуатує робітничий клас своєї країни. Цей страх був виправданий, бо прибулі в 1930 р. на Донбас німці відмовилися ударно працювати без відповідної матеріальної винагороди, повернулися на батьківщину і в пресі розповіли правду про тяжке становище українських трудящих, їх ідеологічне обдурювання партією³⁵.

Партійні ідеологи пильно стежили за кожним іноземним робітником: для них рідною мовою велися радіопередачі і випускалися спеціальні ідеологічно витримані газети. Щоб обмежити спілкування українських трудящих з іноземними робітниками, для останніх організовувалися вечори, ставилися спектаклі в спеціальних закритих клубах. Звівши таким чином до мінімуму спілкування іноземців з радянськими робітниками, партійні працівники одержали можливість пропагувати серед радянських трудящих малооплачувану ударну працю та неіснуючі переваги радянського способу життя.

Для активізації виробничої діяльності трудящих партійні ідеологи вдало використовували один з основних психологічних феноменів людини — потребу у визнанні її властивостей, умінь, досягнень шляхом вручення нагород. Цей феномен використовувало багато правителів різних держав для стимулювання людей на потрібну для них дію. Наполеон, наприклад, створив Орден почесного легіону, роздав 1500 хрестів своїм солдатам, присвоїв 18 генералам звання маршала Франції. Коли імператора критикували за те, що він дарує «іграшки» загартованим у війнах ветеранам, він відповідав: «Іграшки управляють людьми».

Компартія за прикладом Наполеона з допомогою таких самих «іграшок» змушувала робітників інтенсивніше працювати, підміняючи орденами та грамотами матеріальну винагороду. Вже у березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв постанову про відзначення заслуг окремих працівників і колективів на «трудоному фронті» орденом Трудового Червоного Прапора УСРР (ним нагороджували до 24 квітня 1933 р.). А в 1928 р. керівництвом країни був установлений загальносоюзний орден Трудового Червоного Прапора, який вручався особам, що мали особливі заслуги перед суспільством. Постановою ЦВК СРСР від 6 квітня 1930 р. була заснована найвища нагорода — орден Леніна, що вручалася за досягнення видатних успіхів у «соціалістичному будівництві».

Одними з перших в Україні, чия працю партія відзначила цією нагородою, були ударники Дніпрельстану, пізніше — запорізького заводу «Комунар» за освоєння та випуск зернозбиральних комбайнів. А в травні 1932 р. орден Леніна вручено 41 робітнику Харківського тракторного заводу³⁶.

Відзначення трудящих, які з ентузіазмом працювали і не вимагали за це матеріальної винагороди, стало для тоталітарної держави одним із засобів стимулювання праці. Про це відверто розповідав у газеті «Комуніст» від 13 березня 1931 р. В. Затонський: «Нам важливо, щоб сам робітник відчував, як у нього справи, і діставав громадську оцінку, тоді буде стимул продовжувати свої зусилля і братися до нових завдань. На голих і при тому загальнозаводських процентах ентузіазму довго не витримаєш»³⁷.

Керуючись такими вказівками, партійні ідеологи постійно дбали про моральне заохочення ентузіастів, ставлячи їх за приклад для інших робітників. Нагороджені орденами трудящі, підтверджуючи психологічний феномен, про який говорилося вище, продовжували героїчно працювати, не вимагаючи матеріальних благ. Так, нагороджений у жовтні 1933 р. орденом Леніна бригадир госпрозрахункової бригади Харківського паровозобудівного заводу К.Тугай через два місяці після цієї події був названий газетою «Комуніст» кращим ударником підприємства, який сприяв виконанню останнім річної програми 1933 р. на 101 %³⁸.

В липні 1933 р. керівництво партії прийняло рішення провести всесоюзний перепис «знатних людей» країни³⁹, тобто морально нею заохочених.

В наступні роки керівники ВКП(б) активно використовували нагороджених, змушуючи їх виступати на зльотах, з'їздах, конференціях та власним прикладом надихати трудящих на героїчну низькооплачувану працю. До 1 листопада 1933 р. в Україні 321 чол. був нагороджений за «особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва»⁴⁰.

Крім вручення нагород, партія використовувала інші різноманітні форми морального стимулювання — урочисті вшанування героїв, занесення імен окремих робітників і робітничих колективів на Червону дошку та в Червону книгу, вручення Червоних прапорів підприємствам і організаціям, які досягли видатних результатів на «трудовому фронті» тощо. Так, у грудні 1928 р., щоб підвищити продуктивність праці у вугільній промисловості, ЦК ВКП(б) прийняв рішення відзначити кращі шахтарські бригади Донбасу Перехідним прапором. Для цього 9 грудня 1929 р. в Москві на засіданні гірничої секції I з'їзду ударних бригад були названі колективи підприємств, які були гідні цієї нагороди: шахта «Північна» Щербинівського рудоуправління Артемівського округу і шахта № 15 Бовківського рудоуправління Луганського округу⁴¹.

Партійні вожді розраховували, що таке моральне заохочення надихне інші шахтарські колективи на ударну працю. Але в наступні роки, коли план вуглевидобутку в Донбасі продовжував не виконуватися, стало зрозуміло, що лише морального стимулювання недостатньо для підвищення продуктивності праці. Це змусило керівників держави в 1931 р. для активізації виробничої діяльності робітників застосувати матеріальні стимули як у вугільній, так і в інших галузях промисловості.

Однак поряд із запровадженням госпрозрахунку насаджувалося моральне заохочування праці трудящих. Наприкінці 1933 р. партійні ідеологи провели в Україні кампанію по занесенню промислових підприємств на «Всесоюзну дошку пошани ім. XVII з'їзду ВКП(б)» і на обласні «Червоні дошки». В редакцію ідеологічного рупору партії — газети «Правда» керівники обкомів партії, директори окремих українських заводів, фабрик, шахт надсилали обов'язкові рапорти про дострокове виконання підприємствами завдань 1933 р. і прохання занести їх на «Всесоюзну дошку»⁴². Включаючи підприємства країни в подібне змагання, тоталітарний режим змушував, таким чином, окремі з них виконувати план краще від інших, завдяки чому добивався досягнення окремими виробничими колективами високої продуктивності праці.

Для стимулювання праці партійне керівництво організовувало різноманітні конкурси як на окремих заводах, шахтах, так і серед підприємств України, а за їх результатами морально заохочувало передовиків. Наприклад, 1933 р. з метою підвищення продуктивності праці у металургійній галузі керівниками УСРР був організований Всеукраїнський конкурс металургійних заводів. В ході його металурги Сталінського заводу знизили коефіцієнт використання корисного обсягу доменної печі до найнижчої норми — 1,24 м³ при питомій витраті коксу в 1,17 на 1 т передільного чавуну⁴³ (хоча за кордоном без організації змагання вже в 1931 р. був досягнутий коефіцієнт в розмірі 0,9)⁴⁴.

Добившись в ході цього змагання підвищення продуктивності праці, партійні керівники УСРР згодом зроблять новий коефіцієнт нормою і вимагатимуть її обов'язкового виконання усіма металургійними заводами України. Отже, залучення робітників підприємств до участі в різноманітних конкурсах та моральне заохочення за успіхи в них були використані тоталітарною державою для підвищення продуктивності праці без значних матеріальних витрат.

Хоча партійні працівники припускалися при моральному стимулюванні праці деяких прорахунків, у цілому воно ненадовго принесло деякі результати. На тому ж грудневому пленумі ЦК КП(б)У був наведений факт, коли застосування морального заохочення підвищило видобуток вугілля. На шахті «Іван», що виконувала план на 35—40 %, в результаті морального стимулювання праці шахтарів видобуток вугілля зріс за 3 дні до 98 % плану⁴⁵, що було досягненням окремої шахти в умовах масового невиконання вугільною галуззю України планових завдань.

Отже, тоталітарна держава в досліджуваний період експлуатувала радянських робітників, підміняючи матеріальне стимулювання їх праці позаканонічними засобами: ідеологічною обробкою свідомості трудящих та моральним їх заохоченням. Хоча ці засоби давали певні результати, змусити всіх трудящих ударно працювати за низьку зарплату тільки з допомогою ідеології партійним працівникам не вдавалося. Тому поряд з моральним та ідеологічним стимулюванням робітників у 1929—1933 рр. активно використовувалися й каральні заходи.

Застосування таких заходів для активізації трудової діяльності робітників називалося «вихованням соціалістичної трудової дисципліни». Слід зазначити, що наявність міцної трудової дисципліни, безумовно, необхідна для нормального функціонування підприємства. Однак тоталітарна держава добивалася її, застосовуючи жорстокі каральні заходи, які загальною не притаманні жодній капіталістичній країні.

Вже в роки громадянської війни, коли компартія вперше вирішила будувати комунізм в окремій країні, В. Ленін вимагав застосування найжорстокіших покарань людей, які відмовлялися працювати. Називаючи їх шахрями, він відзначив: «В одному місці посаджать в тюрму... півдюжини робітників, що ухиляються від роботи... В другому поставлять їх чистити сортири. В третьому — дадуть їм по відбутті карцера жовті білети, щоб весь народ... наглядав за ними як за шкідливими людьми. В четвертому — розстріляють на місці одного з десятиох, винних у дармоїдстві...»⁴⁶.

В період непу в промисловість України влилося багато вихідців з села. Під час перепису робітників і службовців кам'яновугільної промисловості Донбасу, де питома вага нових працівників була особливо великою, з 45 210 зареєстрованих чоловік 17 102 вперше прийшли на виробництво, з яких 14 173 раніше працювали в сільському господарстві⁴⁷.

Робітники, що приходили на виробництво з села, переслідували мету — якомога більше заробити, повернутися додому і купити на зароблені

гроші сільськогосподарський реманент та коня. Так, Олексій Стаханов – родоначальник стахановського руху — відверто визнавав, що при влаштуванні на роботу в шахту він керувався нехитрим розрахунком: «Сотні чотири заробити за літо, і ось тобі і кінь, і упряж...»⁴⁸. Нормальне для людини бажання заробити гроші держава задовольняти не мала змоги, бо проводити модернізацію країни, як ми вказували вище, вона планувала за рахунок обмеження споживання робітників та їх ентузіазму. Тому, коли партійні керівники дізналися про прагнення людей працювати, одержуючи за це велику грошову винагороду, вони назвали його «споживацькою психологією», «рвачеством» і почали застосовувати моральний і фізичний терор.

Перший каральний удар по носіях «споживацької психології» завдали провідні радянські газети восени 1928 р., виконуючи рішення серпневого (1928 р.) пленуму ЦК ВКП(б). Преса розпочала кампанію залякування робітників, що відмовлялися працювати без матеріальної винагороди. Лише профспілки, якими керував супротивник Й. Сталіна — М. Томський, не підтримали цієї акції, їх центральний друкований орган — газета «Труд» — не взяла участі в «соціалістичному вихованні відсталих прошарків робітничого класу». Коли ж листопадовий (1928 р.) пленум ЦК ВКП(б) під тиском Й. Сталіна затвердив великі показники першої п'ятирічки, для їх досягнення при мінімальних матеріальних затратах на робочу силу господарники мали оперативно використовувати діюче в країні законодавство, яке передбачало вжиття різноманітних каральних заходів до порушників трудової дисципліни⁴⁹.

Дозволивши господарникам на початку здійснення модернізації застосовувати передбачені трудовим законодавством покарання, тоталітарний режим виявив їх слабкість. Адже в країні у цей період діяв «Кодекс законів про працю», затверджений ще в 1922 р. Його стаття 47 дозволяла адміністрації звільняти робітника тільки за прогул без поважних причин, причому якщо його скоєно протягом трьох днів підряд або більш як шість днів за місяць⁵⁰. Тому ВКП(б) вирішила посилити каральні заходи і постановою від 6 березня 1929 р. надала господарникам право звільняти з роботи також робітників, які відмовлялися працювати в запропонованих державою умовах⁵¹.

Профспілки, що намагалися захистити робітників від цих покарань, були протягом 1929 р. «очищені від правих опортуністів» і перетворені на «ефективний інструмент мобілізації лав трудящих на здійснення соціалістичної індустріалізації».

20 жовтня 1930 р., коли стало відомо про невиконання багатьма галузями народного господарства завдань першої п'ятирічки, партійне керівництво країни прийняло нелюдське рішення про відмову у прийомі на роботу протягом 6 місяців на транспорт і в промисловість робітників, звільнених за порушення трудової дисципліни⁵². «Вичищене» компартією нове керівництво ВЦРПС, забувши про обов'язок захищати інтереси робітників від свавілля адміністрації, активно допомагало комуністичним «червоним директорам» підвищувати продуктивність праці, дозволяючи застосовувати до робітників посилені каральні заходи оновленого трудового законодавства.

Роль профспілок як захисників інтересів трудящих, по суті, була зведена нанівець рішенням ЦК ВКП(б) від 10 квітня 1930 р. про запровадження на промислових підприємствах єдиначальності. На виробництві встановлювався більш жорсткий внутрішній розпорядок, а директорам надані диктаторські повноваження, що збільшило їх можливості застосовувати каральні заходи для активізації трудової діяльності. Звичайно, робітники негативно поставилися до цієї постанови. Наприклад, трударі

Дніпропетровського заводу ім. Петровського не без підстав побоювалися, що після запровадження єдиноначальності директор самовільно зможе переводити їх з однієї ділянки на іншу, звільняти людину, «якщо йому не сподобається фізіономія робітника», за власним розсудом знижувати розцінки і підвищувати норми⁵³.

Поряд із фізичним терором компартія застосовувала моральний, залучаючи до цього комсомол і профспілки. Саме вони організували на підприємствах так звані «чорні каси», де прогульники змушені були одержувати зарплату. На металургійному заводі ім. Лібкнехта з ініціативи профспілки кожний прогул робітника без поважної, на думку адміністрації, причини обговорювався на гуртових зборах у червоному кутку. Вони мали право застосовувати до винних різні види покарання, навіть виключати їх з спілки металістів⁵⁴. У багатотиражках заводів, фабрик, шахт друкувалися прізвища прогульників з вказівкою ділянок, де вони працювали, вивішували списки порушників трудової дисципліни, демонстрували кінострічки про них.

Найжорстокішим каральним заходом, який з дозволу профспілок вживався до прогульника, стало його зняття з постачання, позбавлення дефіцитних товарів. Так, на шахті «Юний комунар» прогульникам не видавали тютюн, а в день прогулу — м'ясо⁵⁵. На інших шахтах Донбасу видавали обід тільки тим робітникам, які напередодні виходили на роботу⁵⁶.

Деяким надто завзятим господарникам вищеназваних заходів здавалося мало, і для збільшення виходів на роботу вони пропонували такі варіанти, як, наприклад, у Луганському окружкомі партії 3 червня 1929 р. — «зробити пару десятків робітників безробітними і не дати їм можливості вступити на жодну, близько розташовану до їхнього власного господарства шахту»⁵⁷.

Особливо великий ефект давали товариські суди, що скликалися профспілками. Вони часто перетворювалися на судилища, де обвинувачений опинявся проти натовпу, який ні в чому не можна було переконати. Тому не випадково XVI з'їзд партії рекомендував господарникам для підвищення продуктивності праці широко застосовувати товариські суди⁵⁸. За ініціативою ВЦРПС та Наркомпрому з 1931 р. цим судам було надано право переводити робітників на постачання за нижчою групою терміном до 3 місяців, що за умов переважного постачання вищих груп прирікало робітника та його родину на голодну смерть. Трудящих, які не виконували рішення товариського суду і відмовлялися здати свої продовольчі картки для обміну на нижчу категорію постачання, відкріпляли від розподільника й звільняли з роботи⁵⁹.

Важливим заходом морального терору, що стимулював працю трудящих і активно застосовувався партією, стала «чистка» партійних лав: тільки в ході «чистки» 1930 р. з КП(б)У було виключено 7 % українських робітників⁶⁰. Як зазначав на XI з'їзді українських комуністів (1930 р.) голова ЦКК КП(б)У В.Затонський, при здійсненні даної «чистки» серед трудящих-комуністів акцент робився не на їх соціальне походження, а на якість праці. Виправдовуючи запровадження цього карального заходу, він вказав, що «ми маємо цілу низку прекрасних прикладів, коли на тому чи іншому виробництві... «чистка» допомогла підвищити продуктивність праці на 50 % »⁶¹.

Однак застосовані у 1929—1931 рр. для активізації виробничої діяльності робітників каральні заходи за відсутності матеріального заохочення не привели до виконання планових завдань: у 1931 р. до мінімального рівня знизилися показники зростання продуктивності праці й значно збільшилися збитки від прогулів та плинності робочої сили. Ця обставина зму-

сила партію восени 1931 р. зробити певний відступ і застосувати економічне стимулювання праці, трохи ослабивши покарання. Однак, коли запровадження госпрозрахунку та відрядності призвело до дисбалансу в функціонуванні радянської позаринкової економіки, в 1932 р. партія повернулася до морального й матеріального терору.

Наприкінці 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову, згідно з якою передбачалося звільнення з роботи лише за один прогул у місяць і позбавлення права користуватися продовольчою карткою та квартирою⁶². Подекуди в робітничих бараках над ліжками вивішували таблички: «Тут спить прогульник такий-то». Інколи спеціальні делегати розповідали мешканцям того чи іншого будинку, як працюють їх сусіди. Стіни багатьох цехів, особливо з 1932 р., прикрашалися «дошками ганьби» — своєрідними сатиричними стінними газетами; робітників, що змінювали місце роботи, називали «літунами», «дезертирами з трудового фронту».

Паралельно з цим керівництво країни почало перебудову системи професійної освіти. За рахунок вилучення загальноосвітніх дисциплін з 2 років до 6 місяців був скорочений термін навчання в ФЗУ⁶³, а робітники, що навчалися на виробництві, повинні були з вересня 1933 р. скласти екзамен з технімуму⁶⁴. Фактично ж ці екзамени були перетворені на додатковий засіб контролю за виробничою діяльністю робітників. В ході їх оцінювалися не стільки знання робітника, скільки його трудова активність, дисциплінованість. За результатами екзаменів робітникам підвищували або знижували розряди, а деяких — звільняли.

Суперечливе переплетення матеріальних, моральних, ідеологічних і каральних заходів, застосованих партією для активізації трудової діяльності трудящих протягом першої п'ятирічки, позначилося на загальних її підсумках: з одного боку, в СРСР стали працювати 1500 нових підприємств, а з другого, — не були виконані якісні показники плану. За рахунок зростання продуктивності праці отримано лише 51 % приросту промислової продукції, при цьому не враховані дані по ряду галузей⁶⁵. І хоча при затвердженні на XVII з'їзді ВКП(б) показників другого п'ятирічного плану середньорічні темпи приросту промислової продукції були знижені, зокрема у важкій індустрії — в 1,5—2 рази⁶⁶, добиватися подальшого зростання продуктивності праці тоталітарна держава вирішила шляхом застосування каральних заходів.

1933 р. — перший рік другої п'ятирічки — розпочався з масових скорочень робітників, що було зумовлено зниженням виробничої програми. Це стало могутнім стимулюючим заходом активізації праці, бо звільняли в першу чергу тих, хто, на думку адміністрації, не виявляв зразків «героїзму»⁶⁷. При цьому керівники СРСР та України використовували, як і капіталісти, страх людей залишитися без роботи і засобів до існування. Таким чином радянська держава дістала можливість без зайвих матеріальних затрат змусити трудящих інтенсивніше працювати.

Однак каральні заходи не привели до масового піднесення виробництва. Так, за 5 місяців 1933 р. шахтарі УСРР видали на-гора на 1 174 349 т менше вугілля, ніж за відповідний період попереднього року⁶⁸, а гірники Криворізького басейну добули на 185 тис. т руди менше⁶⁹. В січні 1933 р. обсяг навантаження та розвантажування вугілля на південних залізницях України зменшився до таких розмірів, що виникла загроза незабезпечення промисловості українських міст паливом⁷⁰. Це змусило керівників країни за умов відсутності матеріальної винагороди праці добиватися зростання її продуктивності шляхом посилення каральних заходів.

Зробивши ставку на застосування фізичного терору, з квітня 1933 р. ЦК ВКП(б) почав здійснювати одну з найбільших каральних кампаній

проти робітників боротьбу з «саботажниками». 8 квітня 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про роботу вугільної промисловості Донбасу», в якій Й. Сталін і В. Молотов, відзначивши невиконання шахтарями планових завдань, поставили перед господарниками вимогу обов'язково застосувати до «рвачів» закон про позбавлення продовольчих карток і житлової площі⁷¹. Трохи пізніше вони надіслали С. Косіору телеграму, в якій звинуватили керівників Донбасу в саботажі й наказали «безумовно покарати всіх тих, від яких пахне хоч приблизно душком саботажу»⁷².

Одержавши наказ центру знайти «саботажників» і ліквідувати їх, партійні керівники УСРР почали активно його виконувати, причому карали «за саботаж» переважно тих робітників, котрі виступали проти виконання підвищених норм і відмовлялися працювати на межі фізичних можливостей.

Боячись бути звинувачуваним у саботажі, багато трудящих стали інтенсивніше працювати. «Для успішної боротьби з саботажем» була перебудована робота радянського суду і прокуратури: при покаранні «саботажників» суддям наказали керуватися не трудовим законодавством, а вказівками Й. Сталіна. Звільненого з роботи за «саботаж» робітника заборонялося поновлювати на посаді, навіть, якщо цього вимагав закон. Так, у Луганському районі в червні 1933 р. міськом партії зняв з роботи суддю за те, що вона відповідно до закону поновила на посаді звільнену за «саботаж» людину⁷³.

Таким чином, у досліджуваній період партія планувала різко підвищити продуктивність праці радянських робітників. Складність виконання цього завдання полягала в тому, що, змушуючи робітників ударно працювати, держава через брак коштів їх матеріально не заохочувала. Тому за умов тоталітарної системи режим здійснював експлуатацію робітників без матеріального стимулювання. Застосування каральних заходів поряд з ідеологічною обробкою трудящих і моральним заохоченням їх низькооплачуваної праці стали тими інструментами, які дали компартії можливість здійснювати протягом 1929—1933 рр. економічний штурм з мінімальними фінансовими затратами.

⁷¹ Платонов А. Ювенильное море (Море юности) // Знамя. — 1986. — № 6. — С. 96.

⁷² Горький А. М. Собр. соч. В 30-ти т. - М., 1953. - Т. 24. - С. 383, 386-387.

⁷³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 338, арк. 231—232.

⁷⁴ Там же, оп. 6, спр. 163, арк. 84.

⁷⁵ Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО), ф. 34, оп. 1, спр. 862, арк. 140.

⁷⁶ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 141, арк. 34.

⁷⁷ Ізотов М. Моє життя. Моя робота. — Харків, 1935. — С. 107.

⁷⁸ Там же. - С. 55.

⁷⁹ Очерки истории идеологической деятельности КПСС (октябрь 1917—1938 гг.). — М., 1985. — С. 337.

⁸⁰ ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 138, арк. 138.

⁸¹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. 2, оп. 1, спр. 106, арк. 21.

⁸² Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник. — М., 1934. — С. 415; Культурное строительство СССР. Статистический сборник. — М.; Л., 1940. — С. 218.

⁸³ ДАХО, ф. 69, оп. 2, спр. 115, арк. 11.

⁸⁴ ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 141, арк. 215.

⁸⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 467—469.

⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4184, арк. 14.

⁸⁷ Там же, оп. 1, спр. 339, арк. 67.

⁸⁸ Там же, оп. 20, спр. 4184, арк. 17.

⁸⁹ Там же, спр. 6216, арк. 177.

⁹⁰ ДАХО, ф. 2, оп. 1, спр. 67, арк. 50.

⁹¹ Там же, спр. 19, арк. 36.

⁹² ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 141, арк. 207.

⁹³ Первый всесоюзный съезд ударных бригад. Сб. документов и материалов. — М., 1959. — С. 82-83.

- ²⁴ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1984. — Т. 5. — С. 407—408 (далі — КПСС в резолюциях...).
- ²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6458, арк. 12.
- ²⁶ М а л ь ц е в Н. И. Подъем жизненного уровня трудящихся Донбасса в годы социалистической реконструкции народного хозяйства. — К., 1987. — С. 78.
- ²⁷ Очерки истории идеологической деятельности КПСС. — С. 405.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Там же. — С. 348.
- ³⁰ О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сб. документов и материалов. — М., 1972. — С. 519.
- ³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4184, арк. 46.
- ³² КПСС в резолюциях... — Т. 5. — С. 156.
- ³³ Очерки истории идеологической деятельности КПСС. — С. 342.
- ³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3117, арк. 6, 9.
- ³⁵ Там же, арк. 20, 32.
- ³⁶ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу. 1921—1937 (на матеріалах Української РСР). — К., 1980. — С. 126, 128, 175.
- ³⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 798, оп. 1, спр. 1696, арк. 43.
- ³⁸ Комуніст. — 1933. — 24 груд.
- ³⁹ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Назв, праця. — С. 310.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1926—1932. Сб. документов и материалов. — К., 1966. — С. 262.
- ⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6548, арк. 6-20.
- ⁴³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1933—1941. Сб. документов и материалов в 2-х ч. — К., 1977. — Ч. 1. — С. 145.
- ⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 371, арк. 30.
- ⁴⁵ Там же, спр. 364, арк. 12.
- ⁴⁶ Л е н і н В. І. Повне зібр. творів. — Т. 35. — С. 197—198.
- ⁴⁷ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Назв, праця. — С. 83.
- ⁴⁸ С т а х а н о в А. Г. Жизнь шахтерская. — К., 1986. — С. 26.
- ⁴⁹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — М., 1957. — Т. 2. — С. 12-19.
- ⁵⁰ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Назв, праця. — С. 96.
- ⁵¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — С. 19.
- ⁵² Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Назв, праця. — С. 97.
- ⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3193, арк. 14-15.
- ⁵⁴ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1926—1932. — С. 351—352.
- ⁵⁵ Там же. — С. 338.
- ⁵⁶ Там же. — С. 335.
- ⁵⁷ ДАЛО, ф. 34, оп. 1, спр. 862, арк. 140.
- ⁵⁸ КПСС в резолюциях... — Т. 5. — С. 175.
- ⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 798, оп. 1, спр. 1696, арк. 51.
- ⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 339, арк. 77.
- ⁶¹ Там же, арк. 79.
- ⁶² Сборник важнейших постановлений по труду. — М., 1938. — С. 251.
- ⁶³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1933—1941. — Ч. 1. — С. 78—81.
- ⁶⁴ Там же. — С. 469.
- ⁶⁵ Л е л ь ч у к В. С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. — М., 1984. — С. 162.
- ⁶⁶ Там же. — С. 175.
- ⁶⁷ ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 142, арк. 2.
- ⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 413, арк. 49.
- ⁶⁹ Там же, оп. 6, спр. 284, арк. 55.
- ⁷⁰ Там же, спр. 281, арк. 76.
- ⁷¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1933—1941. — Ч. 1. — С. 33.
- ⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 413, арк. 60; ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 137, арк. 119.
- ⁷³ ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 137, арк. 119.